

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Қазақ әдебиетінің классигі Тахауи Ахтановтың 100 жылдығына арналған
«ТАХАУИ АХТАНОВТЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ»
атты халықаралық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы
Қазақ университеті
2024

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3 (5Қаз)
Қ 17

Жауапты редактор:
Мамбетов Ж.О.

Құрастырушылар:
Даутова Г.Р., Ахан Ү.О.

Конференцияны ұйымдастырушы комитет: *Темірболат А.Б., Мамбетов Ж.О., Тлеубаев С.Б.,
Солтанаева Е.М., Даутова Г.Р.*

Конференция модераторы: *Әбдезұлы Қ.*

Қазақ әдебиетінің классигі Тахауи Ахтановтың 100 жылдығына арналған «Тахауи Ахтановтың көркемдік әлемі» атты халықаралық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 128 б.

ISBN 978-601-04-6582-4

Жинаққа 2023 жылдың 7 қарашасында Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология факультетінде өткен Қазақ әдебиетінің классигі Тахауи Ахтановтың 100 жылдығына арналған «Тахауи Ахтановтың көркемдік әлемі» атты халықаралық конференцияның материалдары енгізілген.

Жинақ әдебиеттанушы, тілші мамандарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары, докторанттары, магистранттары, студенттері және мектеп ұстаздары, көпшілік оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-04-6582-4

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

КӨРКЕМ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ

Көркем образ – көп қырлы және күрделі әдеби-философиялық категориялардың бірі. Оның өте кең мағынада қолданылатынын философиялық, психологиялық, эстетикалық тұрғыдан қарағанда ұғына түсеміз. Көркем образ феноменін тануда көптеген ғылыми аспектілер аясында қарастырудың маңызы зор.

Образ көркем шығарманың сюжеттік-фабулалық құрылымын құрайды. Әдебиетте оқиғалар, ситуациялар, характерлер – бәрі де адам бейнесімен танылады. Ол жануар не құс, я қиялдан туындаған тіршілік иесі болсын – бәрібір адами мәнге толы гуманизацияланған образ болуы мүмкін. Мұның бәрі де адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын анықтайды. Көркем образ белгілі бір дәуірдегі көптеген адамдарға тән моральдық белгілерді жинақтап қамтиды. Образ әлемінен жазушының шындық пен адам туралы көзқарасы анықталады.

Әдебиет сан ғасырлар бойы мәдени құбылыс ретінде өмір сүріп келе жатқанымен, оның негізгі компоненттері әлі өзгермеген. Бұл көркем образға да қатысты. Әйгілі «Жаңа ғылымның» авторы, италияндық философ, этникалық психологияның негізін қалаушы Дж. Вико «Жалпы ұлт табиғаты туралы жаңа ғылымның негіздері» кітабында бастапқыда адамдар нақты бейнелермен ойлады, ал дерексіз ойлау кейінірек пайда болды деген идеяны дамытты. Архаикалық ойлау, яғни нақтылықты бейнелеу және модельдеу көркем шығармашылықта бүгінгі күнге дейін сақталып отыр. Визуальды ойлау – адамның әлемді қабылдауының негізі екені анық. Көркем туынды мен түс көру арасындағы жақындықты З. Фрейдтен бастап Э. Фроммға дейінгі психолог-ғалымдар зерттеулерінде айтып та кетті. Дегенменде тарихи даму барысында көркем образ ұғымы мен оның компоненттері үлкен өзгерістерге ұшырап отырған. Мысалы, ерте кездегі антикалық әдебиетте ілкі образ (архетип) – *мифтік, символдық, классикалық образдар* сомдалса; Орта ғасырда өнерде астарлау, тұспалдау жиі қолданылып, *астарлы, символдық образдар* көрініс тапты. Антикалық құндылықтарға бой ұрған, өнер жаңа стильдік ағымдармен дамыған Қайта өрлеу мен Ағарту дәуірінде – *классикалық және барокко, рококо* сияқты образдар бой көрсетсе; өмірді материалистік тұрғыда пайымдай бастаған Жаңа еуропалық әдебиетте – *романтикалық, реалистік образдар* қалыптасты. Осылай заман өзгерісі мен уақыт ауысуының әдеби үдеріске әсер ету салдарынан көркем образдар жүйесі де үнемі өзгеріп

40

отырған. Әр дәуірдегі өзгерістер, өнердегі жаңа стиль образға ықпал етіп, образдың жаңа түрлерін тудырып отырған.

Қазіргі әдебиеттануда көнелік (ілкілік), құндылық, мағыналық, жинақтық, бейнелілік сипаттары мен жасалу жолдарына (текстік, әдістік, тәсілдік) қарай көркем образды бірнеше түрге жіктеп қарастырады. Мысалы, текстік тұрғыдан *эпикалық, лирикалық, драмалық* деп жіктелсе, ал стильдік, тәсілдік тұрғыдан *реалистік, романтикалық, сюрреалистік, трагедиялық, комедиялық, юморлық, сатиралық, фантастикалық, геройлық* т.б. түрлерге жіктеледі. Ілкі образды – *мифтік, классикалық, символдық образдар* деп атасақ, жинақтау мәнін – *типтік, дәстүрлі, ұлттық, әлемдік образдардан* байқаймыз. Көріністі суреттейтін – *пейзаждық, анималистік, детальдық-образдар*; мазмұнына, мақсатына қарай – *жағымды, жағымсыз, гуманистік, геройлық*; шындыққа жанасымдылығына қарай – *реалистік, шартты, абстракты* сияқты түрлерге де бөлінеді. Образ әдеби тек тұрғысынан үш түрге: *эпикалық, лирикалық, драмалық* болып бөлінсе, жасалу әдісіне қарай: *романтикалық, реалистік*; ал амал-тәсіліне қарай *комедиялық, юморлық, сатиралық, фантастикалық, трагедиялық, геройлық, т.б.* болып бөлінеді.

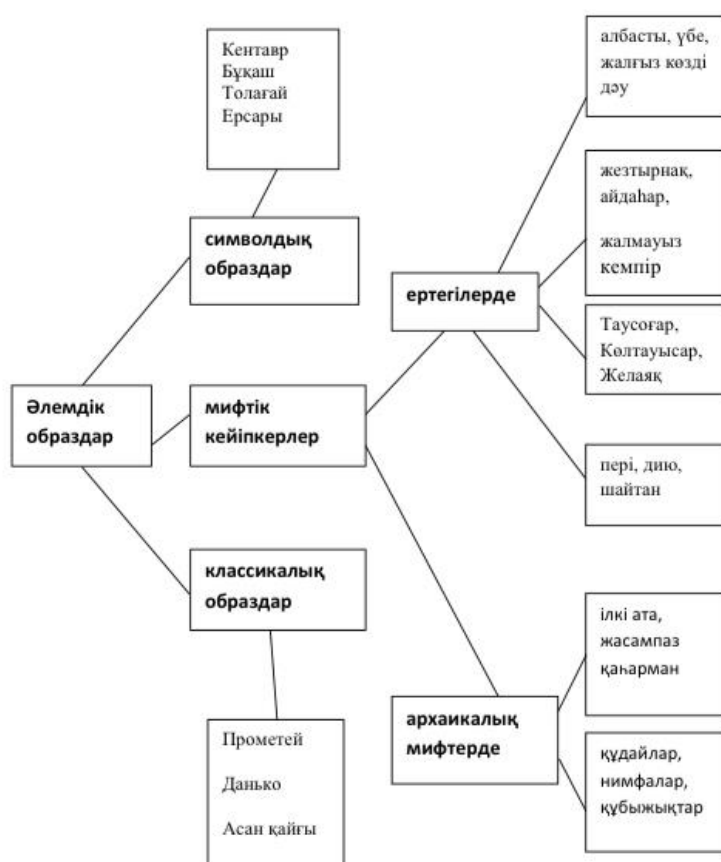
Оқырман шығарма мәнін образ арқылы таниды. Ежелгі адамның дүние мен өзін тану формасын мифтен, мифтік образдардан көреміз. Мифолог ғалымдардың айтуынша, «Миф – адамның болмысты, өзін қоршаған ортадағы өмірдің мәнін тануға ұмтылудағы бірінші бастау көз болып табылады». Мифологияны адамның дүниені образды түрде игерудің, шығармашылық қабілеттерін көрсетудің ең алғашқы формасы деп те түсінеміз. Мифологияда діннің, моральдың, өнер мен ғылымның да алғашқы элементтері біріктірілгендіктен (синкреттелген) ондағы психологиялық ойларды заттардың бастапқы қасиеттері ретінде қабылдайды. Ежелгі адамның барлық психикалық процестері архетип деп аталатын ұжымдық бейсаналық күйінде болды. Санаға ене отырып, алғашқы бейне (образ) мазмұнды сипаттамаға не болады.

Архетип (гр. *arche* – бастау, *typos* – бейне, образ) – алғашқы бейне, идея, бейненің түпнұсқасы, атасы (прообраз). Архетип ұғымы Платон философиясында ақылмен қабылданатын нәрсе деп түсіндіріледі. Оны термин ретінде ғылымға енгізген К.Г. Юнг пікірінше, архетиптер – «ұжымдық бейсаналық» мұралықпен берілетін жалпыадамзаттық негіз болып табылады. Сондай-ақ архетиптер – бейсаналық жеке психикалық белсенділіктің, адам ойлауы мен танымның, мінез-құлқы мен іс-әрекетінің әмбебап үлгілері, мәдени тұлғаның рухани шығармашылық әлемінің көрінісі. Демек миф шығармашылығы архетиптің көркем образға айналу процесін танытады.

Мифология ежелгі адамның тірі қалуының жалғыз тәсілі оның қатаң табиғат құбылыстарымен жақындастығы сезімі екендігін көрсетеді. Мифтің негізгі идеясы тотемизм, анимизм, фетишизм, магиядан көрінеді. Мифологиялық жандар (Құдайлар, нимфалар, құбыжықтар) табиғи және әлеуметтік күштердің бейнесі саналды, оларды мейірлендіруге, дуалауға, ал кейде қорқытуға болады. Өмірде тірі қалу үшін адамның қуатты қамқоршысы болу керек, бұл қамқоршылар оның құдайына айналады. Мұндай Құдайлар ролінде мифологиялық қиялда жанданған ең белгілі күштер мен құбылыстар болады. Әр тайпаның өз құдайы, өзінің сыйынатын мифологиялық жандары пайда

өспеленетін ілкі ата мен жасампаз қаһарман. Екінші топтағы кейіпкерлер – қастандық ойлаушы албасты, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу, үббе, күлдіргіш, айдаһар, жалмауыз кемпір, т.б. Кейінгі замандарда исламның әсерінен бұлармен қатар пері, дио, шайтан сияқты ежелгі араб-иран әдебиетіндегі кейіпкерлер де көріне бастады. Таусоғар, Көлтауысар, Желаяқ – мифтік сана кезіндегі түсінік бойынша таудың, көлдің, желдің иелері. Бұл образды халық жаңаша көркем символ ретінде пайдаланып, оларға өзінің арман-аңсарын жүктеген (1-суретке қараңыз).

41

(1-сурет)

Символдық образдарға Толағай мен Ерсарыны жатқызуға болады. *Толағай* – асқан күш иесі, алып бейне. Еліне қуаңшылық кезінде төбесін бұлт басқан тауды көтеріп әкеп мерт болады. Халыққа жаңбыр әкеп ауыртпалықтан құтқарады.

«Ерсары» аңыздағы Ерсары – асқан күш иесі ғана емес, адамдардан көмегін аямайтын мейірімді, адал кейіпкер. Бір жылы таудан аққан су мол құйылып, Үстірт пен Ақтаудың маңын су басарлықтай қауіп төнеді. Көмек сұрай келген жұртқа жауап ретінде Ерсары найзасын алып, жыра сызады. Тасыған су Ерсары сызған жырамен ағып, Каспийге келіп құйылып, жергілікті елді шайып кетуден сақтап қалады.

Жиынтық, символдық, мифтік образдарға: көне шумердің «Гілгәмеш батыр туралы дастандағы» Өгіз бен оны жеңген Энкиду (Гілгәмештің досы); көне түркілік «Қорқыт ата» аңызындағы Бұқаш (бұқаны жеңуші), кентавр, т.т. жатады.

Классикалық образдарға айналған көне грек әдебиетіндегі Прометей, кешегі қазақ әдебиетіндегі Асан қайғы, орыс әдебиетіндегі Данко – әдебиеттер тарихына жалпы дүние жүзілік тұрғыдан қарағанда, шын мәніндегі мәңгілік образдар.

Көркем образдың таңбалану, жасалу амал-тәсілдері алуан түрлі. Сондықтан да көркем образды жіктеуде тектік, тақырыптық, жинақтық, архаикалық, семантикалық, құрылымдық, стильдік сияқты бірнеше негіздерге жүгіну керек. Өйткені әр образ – өз заңдылықтары мен даралық сипаты бар өзіндік жүйе. Көптеген қасиеттерге ие көркем образды объективті-танымдық және субъективті-

42